

Своєрідність засвоєння народного слова на початковому етапі нової української літератури

В умовному розмежуванні давньої й нової літератури, можливо, найбільш показовою прикметою виступає зміна літературної мови – від початку XIX століття українське письменство послідовно орієнтується на засвоєння народного слова й водночас неприховано дистанціюється від попереднього літературного етапу. У цьому дистанціюванні мовний момент виступає одним із найбільш важливих та показових.

Про своєрідність мовної ситуації на початку нового письменства висловлювались різні думки [5; 14]. Осмислюючи зміну мовного коду, Г. Грабович писав: “Найосновніше питання, яке постає, коли говоримо про стиль в історичному контексті становлення нової української літератури, – це... питання мови, зокрема факт, що, вибравши (ясна річ, органічно і стихійно) народну, розмовну мову як основу літературної, українська література, бодай на якийсь час, стала стилево абсолют-

но завершеною: українська література стала *стилем*, і то *низьким* стилем. І, треба додати, стилем у складі системи стилів всеросійської літератури” [2:18].

Наведене твердження, на наш погляд, є надто спрощеним – як у тій частині, де йдеться про стихійний характер вибору нової літературної мови, так і в тій, що ототожнює українське письменство з низьким стилем у складі російської словесності. Навряд чи цей вибір був виключно стихійним – насправді він великою мірою зумовлювався просвітницькими ідейними тенденціями, що суттєво виявились у настроях української інтелігенції. На відміну від старої козацько-старшинської верстви, яка була інкорпорована до складу російського дворянства і з готовністю прийняла ту мову, що асоціювалася з новим соціальним статусом, українська інтелігенція поступово усвідомлювала себе носієм загальнонародних, а не лише вузьких станових ін-

тересів. Як відзначив Д. Дорошенко, “поняття “нації” широко розвинулося і замість уважати за неї лишень горішні круги суспільства, шляхту, тепер у це поняття був включений увесь народ, а поняття “батьківщини” обхопило собою всі землі, заселені цим народом” [3:273].

Характерно, що стара українська еліта за нових умов, що склалися в XIX столітті, оцінювалась неоднозначно, а з поширенням народницьких ідей – навіть у край негативно. Відома Шевченкова атестація, мовляв, “раби, подножки, грязь Москви...” [15:253] стала яскравим означенням новочасного ставлення до старої еліти. Ніби підсумовуючи негативні оцінки, висловлені попередниками, С. Єфремов висловився аж надто категорично: “Народні маси і панство на Україні належали тоді не тільки до протилежних класів, до ворожих соціально таборів, але й до різних національностей...” [4:4]. Відповідним чином проводилася межа між старими й новими часами, між козацько-старшинською верствою, яка колись вела перед в житті українського суспільства, і новою інтелігентською елітою.

У цьому контексті важливо пам’ятати, що специфічно інтелігентський рух як особливий феномен був знаком доби Просвітництва – саме тоді він заявив про себе як основна сила історичних, суспільних та культурних перетворень. Не дивно, що український інтелігент кінця XVIII – перших десятиліть XIX століття, починаючи усвідомлювати себе носієм національної традиції, відчував водночас досить тісний зв’язок із європейським духовним життям. Ключова сентименталістська опозиція “природного” – “неприродного”, спроектована в гуманітарну й суспільну площину, відчутно позначилась на системі ціннісних орієнтирів українського інтелігента. Особливої ваги в осмисленні й сентименталістському “освоєнні” соціального явища, людини, нарешті, літературного твору набувають такі критерії, як “природність”, “простота”, “щирість”.

Загальна настанова сентименталізму на “природність” і “простоту” посилювала інтерес до життя простої людини, “людини природи”, у конкретному українському варіанті – до селянина з його “природним” життєвим устроєм. Зберігаючи дистанцію спостерігача, український інтелігент рівночасно зі здобуттям знань про просту людину поступово приходив до усвідомлення спорідненості з цією людиною не лише як з ідеальною гуманітарною нормою, але ще й як із носієм певної етнонаціональної неповторності. Вказуючи на

специфіку такої ідентифікації, Ю. Лотман писав: “Стати як народ” – означає “змінитися, щоб стати самим собою”, а не “змінитися, щоб стати іншим...” [11:414].

У зв’язку з цим набувають більшої виразності мотиви звернення перших представників нового українського письменства до зображення народного життя та використання ними народної мови, а також загальний напрям їхнього руху – пізнання народу як пізнання себе, визначення власної національної ідентичності. Не випадково в межах сентименталістських уявлень “природне” могло набувати своєрідних інтерпретацій і в певному контексті навіть ототожнюватись із національним [10:274].

У сфері літературних уявлень поступово долається класицистичний погляд на селянина як людину другого сорту. Народна мова у свідомості українського інтелігента (письменника і читача) перших десятиліть XIX століття, з одного боку, постає атрибутом найчисельнішого, але політично несамостійного та соціально дискримінованого стану, а з другого, асоціюється з цілим комплексом нових світоглядних орієнтирів. Характеризуючи світоглядну специфіку сентименталізму, М. Бахтін відзначив таке: “Адже в основі лежить особливий глибоко сутнісний підхід до людини і світу... Підхід, який дозволяє побачити й осмислити (художньо засвоїти) такі сторони дійсності, що не існували для інших напрямків. Переоцінка масштабів, звеличення маленького, слабкого, наближеного, переоцінка вікових і життєвих станів (дитина, жінка, диwak, жебрак). Переоцінка життєвої деталі, дрібниці, подробиці” [1:305].

Новий підхід до дійсності складається в контексті загальних переходових процесів, що їх переживало європейське мистецтво кінця XVIII – початку XIX століття. У літературній сфері особливість згаданих процесів виявляється в переході “від риторики до безпосередності слова, від культури як завжди наявного й значущого фонду знань та образів до безпосередності вираження” [13:317]. У своїх спостереженнях над особливостями української літературної динаміки перших десятиліть XIX століття М. Костомаров підмітив ті самі зміни, що відбувалися в європейській словесності, – мовляв, “подражателъность уступила оригинальности, а школьность таланту” [8:281]. Утвердження нового принципу творчості на певному етапі співвідносилось і загалом добре погоджувалось із засвоєнням сентименталістських поглядів на просту людину та її мову.

Можна говорити, що сентименталістські ідейні уявлення суттєво прислужилися для соціальної реабілітації простої людини та її мови, сприяли подоланню класицистичних стереотипів. Відтак простолюдін виступає в новій українській літературі не лише персонажем, а позитивним персонажем, що за своїми моральними й духовними якостями нерідко переважає представників вищої верстви.

Процес сентименталістської “реабілітації” простої людини знайшов відображення в мовно-літературних пошуках і призиві до визнання (в одних випадках свідомого, а в інших – інтуїтивного) проблематичності мови “цивілізованого товариства” як відчуженої одночасно і від людини, і від народу, і, врешті-решт, від “істини”. Звідси випливало бажання оновити літературну мову, очистити її від фальшу, зокрема й не в останню чергу шляхом засвоєння гуманітарного ресурсу мови “простих людей”. Приміром, мотивуючи своє звернення до народної мови, Г. Квітка у листі до П. Плетньова наголошував передусім на її “природності”: “Описывая Марусю, Галочку и проч., не могу, не умею заставить их говорить общим языком, влекущим за собою непременно вычурность” [6:214].

Погляди Г. Квітки на мову безпосередньо перегукуються з концепцією відомого представника пізнього Просвітництва Ж.-Ж. Руссо, на думку якого, у ході цивілізаційного розвитку мова втрачає “індивідуальність” – “удосконалення семантики відбувається коштом послаблення прагматики” [12:221]. Інакше кажучи, мова цивілізованого суспільства (за Г. Квіткою – “общий язык”) втрачає безпосередній зв’язок із людиною, виступає інструментом і виразником фальшу та соціального обману.

Очевидно, саме в контексті згаданих сентименталістських уявлень значною мірою пояснюється підкреслене дистанціювання українських літераторів перших десятиліть XIX століття від давньої книжної традиції – як “схоластичної” та відчуженої насамперед за мовною ознакою від потреб “простої людини” та й усього етнічного колективу.

Наслідком особливого зацікавлення народним словом на початку XIX століття стало його активне проникнення в літературу, на сторінки періодичної преси та на театральну сцену. Однак у виступах перших представників нового письменства “жива” народна мова, поступово адаптуючись до літературного вжитку, із “природної” неминуче перетворювалась на “штучну”.

Це досить гостро усвідомлюється вже представниками романтичного напрямку, для

яких мова народу була не лише засобом природного “сердечного спілкування”, як для сентименталістів, а й віддзеркаленням ірраціональної народної стихії, “душі народу”. Романтичний культ індивідуальності позначається й на мовно-літературних пошуках. В осмисленні народного мовного матеріалу на передній план виносяться словесна палітра народної пісні. Відомий представник українського романтичного руху М. Костомаров пропонує розглядати народ як певну індивідуальність із неповторним національним характером [7:47] і зауважує, що саме в пісні “дух народу” виявляється у своїй непідробній чистоті: “Народная песня имеет преимущество пред всеми сочинениями; песня выражает чувства не выученные, движения души не притворные, понятия не занятые. Народ в ней является таким, каков есть: песня – истина” [7:48]. Віддаляючись від народного пісенного слова й перетворюючись на слово книжне, народна мова неминуче збіднюється, причому зазнає непоправних утрат найголовніше – дух мови. Звідси частково походить романтична стратегія, пов’язана із творенням такої літератури, яка б виступала ніби продовженням народної творчості. Це, сказати б, стратегія творення альтернативної словесності, літератури, позбавленої “літературщини”. В українській ситуації надзвичайно яскравим і переконливим прикладом реалізації цього романтичного задуму стала поезія Т. Шевченка – по-справжньому і в широкому розумінні альтернативна.

Розмірковуючи про шляхи розвитку української літератури, П. Куліш ніби узагальнив основні складники романтичної концепції. Чи не принциповим моментом для нього виступає заперечення залежності літератури від державних інституцій. Мовляв, своя держава зовсім не є обов’язковою умовою повноцінного розвитку словесності [9:487]. Промовистий приклад – ситуація в чеському суспільстві: “...немає в чехів свого короля, нема сенату, нема свого народного війська... а словесність чеська процвітає... живуть чехи могутим самостайним духом у словесності, не живучи особним королівством” [9:487-488]. Реальній державі, яка для романтика й кирило-мефодіївця П. Куліша асоціюється з репресивністю й обмеженням особистісного простору, протиставляється омріяна “державна духу і слова”.

Українське національне відродження XIX століття носило, умовно кажучи, мовно-літературний характер. Воно дистанціювалось від держави як чужорідного, невластивого

українцям породження, яке тримається на насильстві. Натомість у літературному русі витворювався узагальнений образ “духовної України” – держави “слова”, яка об’єднує українців в ідеальну духовну спільноту.

Очевидно, що в цьому контексті українську літературу, котра спиралась на народну мову, аж ніяк не виправдано розглядати як

“низький стиль” у системі стилів всеросійської словесності. Насправді вона виступала швидше як альтернатива цій словесності. У свою чергу мова такої “альтернативної” літератури, розглядаючись як “природне” слово “ідеальної духовної спільноти”, у національно-культурній перспективі набувала рис мало не сакральної самодостатності.

Література

1. Бахтин М.М. Проблема сентиментализма // Бахтин М.М. Собр. соч. – М., 1997. – Т. 5. – С. 304–305. 2. Грабович Г. Функції жанру і стилю у становленні нової української літератури // Зап. наук. тов-ва ім. Т. Шевченка: Праці філологічної секції. – 1990. – Т. ССХХІ. – С. 13–20. 3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: У 2-х т. – К., 1992. – Т. 2. 4. Єфремов С.О. Масонство на Україні // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 3–16. 5. Зеров М. Нове українське письменство // Зеров М. Українське письменство. – К., 2002. – С. 6–105. 6. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Збір. тв.: У 7-ми т. – К., 1981. – Т. 7. – С. 163–357. 7. Костомаров М.І. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 44–200. 8. Костомаров М.І. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 280–

296. 9. Куліш П.О. Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей) // Куліш П.О. Твори: У 2-х т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 487–504. 10. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – М., 2000. 11. Лотман Ю.М. Проблема знака и знаковой системы и типология русской культуры XI–XIX веков // Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб., 2000. – С. 400–417. 12. Лотман Ю.М. Слово и язык в культуре Просвещения // Лотман Ю.М. Избр. ст.: В 3-х т. – Таллинн, 1992. – Т. 1. – С. 216–223. 13. Михайлов А.В. Античность как идеал и культурная реальность XVIII–XIX вв. // Античность как тип культуры. – М., 1988. – С. 308–324. 14. Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994. 15. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12-ти т. – К., 1989. – Т. 1.

АННОТАЦІЯ

В статье исследуются особенности формирования новой украинской литературы.

SUMMARY

The manifestation of sentimentalistic tendencies during the new Ukrainian literature formation is studied in this article.